

Зайцев О. М.

Черкаська філія ПВНЗ «Європейський університет»

ПРАВОВИЙ УСТРІЙ ТА ПОРЯДОК ЗАПОРІЗЬКОЇ СІЧІ ЯК УНІКАЛЬНЕ ЯВИЩЕ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ

Довгий час історія української державності до входження України в склад Російської імперії замовчувалася, що було зумовлено національною політикою царської Росії та більшовицької влади. Російські націоналісти й інтернаціоналісти намагалися зобразити Україну як країну без історичного минулого, заперечуючи її державницькі традиції. Проте збережені джерела незаперечно свідчать про існування самобутньої української державності, зокрема в унікальному феномені Запорізької Січі. Вона не була хаотичним збіговиськом «солдатів удачі», а повноцінною спільнотою з розвиненими державними інститутами: виконавчою та судовою владою, армією, правовими нормами, власними символами – прапором і гімном. Стаття присвячена дослідженню Запорізької Січі як унікального феномену української історії, що вирізняється самобутнім правовим устроєм і порядком, сформованим в умовах автономного існування козацької спільноти. У статті розкрито особливості військово-політичної структури Січі, яка в XIV–XVIII століттях поєднувала принципи прямої демократії, звичаєвого права та суворой військової дисципліни, створюючи оригінальну модель самоврядування, відмінну від тогочасних європейських і сусідніх державних систем.

Проголошення незалежності України поживало дослідження вітчизняної історико-правової науки, яка після тривалої кризи почала відроджуватися. У процесі становлення державно-правових інститутів зростає інтерес до вивчення правотворення на українських землях, зокрема звичаєвого права, яке в XIV–XVIII століттях відігравало ключову роль. Це право формувалося в ході еволюції господарських і побутових відносин, спираючись на усталені норми поведінки, що відповідали потребам часу.

Дослідження правового спадку України набуває особливої ваги в сучасних умовах розбудови державності. Воно дозволяє не лише осмислити історичний досвід правового порядку, але й визначити його вплив на сучасну правову сферу, пропонуючи способи використання традиційних інститутів для розвитку правового життя суверенної України.

Ключові слова: звичаєве право, Запорізька Січ, устрій, кошовий отаман, козацька рада, суддя.

Постановка проблеми. Запорізька Січ, як унікальний феномен української історії, становить винятковий інтерес для дослідження правового устрою та порядку, що сформувався в умовах автономного існування козацької спільноти. Ця військово-політична структура, що діяла в XIV–XVIII століттях, поєднувала принципи прямої демократії, звичаєвого права та суворой військової дисципліни, створюючи самобутню модель самоврядування, яка вирізнялася на тлі тогочасних європейських і сусідніх державних систем. Попри значний внесок Запорізької Січі у формування української державності та правової культури, її правовий устрій довгий час залишався недооціненим у вітчизняній історико-правовій науці, що було зумовлено як ідеологічними обмеженнями царської та радянської політики, так і недостатньою увагою до системного аналізу козацьких правових інститутів.

Проблема дослідження полягає в необхідності комплексного осмислення правового устрою Запорізької Січі як цілісної системи, що охоплювала законодавчу, виконавчу та судову гілки влади, а також у визначенні його ролі у формуванні національної правової свідомості. Звичаєве право, яке лежало в основі козацького правопорядку, відображало унікальне поєднання демократичних принципів, корпоративної солідарності та адаптивності до умов військового життя, проте його специфіка, еволюція та вплив на сучасні правові традиції України залишаються недостатньо вивченими. Особливої уваги потребує аналіз механізмів функціонування козацької ради, ролі кошового отамана, судової системи та паланкової адміністрації, які забезпечували стабільність і автономію Січі в умовах постійних зовнішніх і внутрішніх викликів.

Крім того, актуальність проблеми посилюється сучасними потребами розбудови української державності, де історичний досвід козацького самоврядування може слугувати джерелом для вдосконалення правових інститутів. Відсутність системних досліджень, що поєднують історичний, правовий і соціокультурний підходи, ускладнює розуміння глибинних зв'язків між правовим устроєм Січі та ментальними характеристиками українства. Таким чином, виникає необхідність ґрунтового аналізу правового порядку Запорізької Січі як унікального явища, що не лише відображає історичний досвід українського народу, але й пропонує цінні уроки для сучасного державотворення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У вітчизняній юриспруденції досі бракує спеціалізованих досліджень, присвячених правовому порядку Запорізької Січі. Водночас праці науковців, які вивчали окремі аспекти козацького правового життя, зокрема звичаєве право (Н.В. Атаманова [1]), правову свідомість (О.П. Івановська [2]), систему управління (О.Н. Євтушенко [3]), а також інші елементи правової культури козацької України (Н.В. Атаманова [4], В.Ю. Крушинський [5], В.Я. Тацій [6], С.Р. Лях [7], Л.М. Маленко [8]), дозволяють частково відтворити уявлення про систему правового регулювання козацької спільноти. Ці дослідження, хоч і опосередковано, проливають світло на унікальну організацію правового порядку Січі, яка поєднувала звичаєві норми, демократичні принципи та військову дисципліну, створюючи самобутню модель самоврядування.

Постановка завдання. Метою статті є комплексне вивчення досвіду державно-правового будівництва Запорізької Січі та його впливу на правосвідомість козацької громади. Дослідження аналізує унікальну правову систему Січі, яка поєднувала демократичні принципи самоврядування з військовою дисципліною, забезпечуючи автономію в умовах складних історичних викликів.

Виклад основного матеріалу. Козацьке право Запорізької Січі вирізнялося унікальними рисами, що відображали прагнення до свободи та незалежності від феодальних обов'язків і податків. Його основою слугували специфічні суспільно-економічні відносини, які сформувалися в умовах автономного існування козацької спільноти. Юридичною базою цього права виступали норми давньоруського права, адаптовані до історичних реалій Запорізької Січі, а також звичаєве право

українського народу, доповнене окремими запозиченнями з правових традицій сусідніх народів, що відображало багатогранність культурних впливів [1, с. 131].

Звичаєве право Запорізької Січі вирізнялося корпоративним характером, пріоритетом колективних інтересів і публічно-правовою спрямованістю, що забезпечувала суспільний порядок. Переважно усні норми, цілісні за своєю природою, не поділялися на галузі, зберігаючи консерватизм і обрядовість, що підкреслювала їхній сакральний зміст для козаків. Система покарань була суворою: тілесні покарання та смертна кара підтримували дисципліну в умовах військової організації. Це право адаптувалося до потреб козацької громади, регулюючи повсякденне життя й військову діяльність, зокрема порядок козацької ради, вступ до товариства та організацію походів. Наприклад, новоприбулий козак отримував символічну ділянку землі з фразою про «домовину», що підкреслювала аскетизм і готовність до самопожертви, а також нове ім'я, яке символізувало розрив із минулим.

Запорізька Січ була демократичною республікою з унікальною системою прямої демократії. Козацька рада, центральний орган управління, мала законодавчу, адміністративну та судову владу, вирішуючи ключові питання. Участь у раді брали лише козаки, а її скликання могло ініціюватися гетьманом, митрополитом чи навіть рядовими козаками у воєнний час, що свідчить про високий рівень демократичності. Звичаєве право стало основою автономії Січі, поєднуючи традиції, практичні потреби та елементи правової культури, що забезпечило її стабільність і самобутність.

Така система управління забезпечувала гнучкість і оперативність у прийнятті рішень, що було критично важливим для існування Січі в умовах постійних викликів і загроз [2, с. 27].

Правова система Запорізької Січі, заснована на звичаєвому праві, поєднувала демократичні принципи з суворою військовою дисципліною, забезпечуючи ефективне самоврядування та автономію в складних історичних умовах. Виконавча влада зосереджувалася в руках коша – обраних на козацькій раді посадовців, які включали близько 120 осіб: 38 курінних отаманів, 8 гармашів, 20 канцеляристів, 9 полкових писарів тощо. На чолі стояв кошовий отаман, який виконував функції глави держави, головнокомандувача та коменданта Січі, керуючи військовими операціями й внутрішніми справами. Усі поса-

довці обиралися щорічно на козацькій раді, що підкреслювало демократичність системи, дозволяючи переобрання чи заміну залежно від рішення громади. Така структура, поєднуючи військову дисципліну з народовладдям, забезпечувала гнучке й ефективне управління, підтримуючи баланс між централізацією та участю козаків у прийнятті рішень.

У структурі виконавчої влади Запорізької Січі ключову роль відігравали військові начальники, які разом із кошовим отаманом забезпечували ефективне управління козацькою громадою. Військовий суддя, друга за вишністю посада, відповідав за судочинство, виносив вирoki, призначав начальника артилерії та міг тимчасово заміщувати кошового отамана. Військовий писар керував канцелярією, вів діловодство, офіційне листування та оформлював документи, необхідні для внутрішніх і зовнішніх справ. Військовий осавул підтримував дисципліну, контролював продовольчі запаси, брав участь у виконанні судових рішень і проводив дізнання щодо злочинів на Січі та в паланках, забезпечуючи правопорядок.

Курінні отамани, обрані керівники куренів, відповідали за дисципліну, організацію військових дій і повсякденне управління своїми підрозділами, поєднуючи функції командирів і адміністраторів. Ці посадовці разом із кошем формували структуровану систему управління, що поєднувала військову дисципліну з демократичними принципами, забезпечуючи стабільність, безпеку та ефективне функціонування Запорізької Січі як автономної військово-політичної структури [3, с. 119].

На середньому рівні виконавчої адміністрації Запорізької Січі діяли військові чиновники, які підтримували військову старшину в управлінні та забезпеченні функціонування козацької громади. Довбуш організовував збори козаків на раду, брав участь у виконанні судових вироків і стягненні податків та мита, сприяючи фінансовій стабільності. Військовий пушкар відповідав за стан артилерії та керував військовою в'язницею, підтримуючи дисципліну. Військовий тлумач забезпечував переклад для дипломатичних і торговельних контактів, а кантаржей контролював стандарти мір і ваг, гарантуючи справедливу торгівлю.

Останню ланку адміністративної системи складали похідна та паланкова старшина. Похідна старшина, очолювана похідним полковником, керувала військовими підрозділами під час походів, забезпечуючи координацію та дисципліну. Полковий осавул наглядав за порядком, а полко-

вий писар вів документацію. Паланкова старшина, очолювана паланковим полковником, управляла адміністративно-територіальними одиницями – паланками, забезпечуючи самоврядування, правопорядок, збір податків і господарські питання на периферійних територіях. Ця розгалужена система поєднувала виборність із чіткою ієрархією, забезпечуючи стабільність і ефективність управління Січчю в складних історичних умовах [5, с. 228].

Похідна та паланкова старшина відігравали важливу роль у системі управління Запорізької Січі, забезпечуючи її ефективність у військовій і цивільній сферах. Ця структура поєднувала демократичні принципи виборності з чіткою ієрархією, що дозволяло гнучко керувати військовими операціями та життям громади на великих територіях.

Паланковий полковник був ключовою фігурою в управлінні паланками – адміністративними одиницями поза межами Січі. Він виконував судові функції, розглядаючи справи, включаючи злочини, що могли каратися смертною карою, що підкреслювало його значну владу як адміністратора та судді. Судустрій Січі базувався на звичаєвому праві без чітко визначених судових інстанцій. Основним судовим органом був паланковий суд на чолі з полковником, який діяв як суд першої інстанції, розглядаючи дрібні правопорушення, цивільні справи, такі як майнові чи господарські конфлікти.

Суд функціонував колегіально за участю паланкового полковника, осавула та писаря, які обиралися на козацькій раді на три роки. Така система забезпечувала підзвітність і демократичність, дозволяючи ефективно вирішувати локальні конфлікти та підтримувати правопорядок у паланках, що було важливим для стабільності козацької адміністрації [6, с. 111].

Таким чином, судова система Запорізької Січі, попри відсутність формалізованих інстанцій, була дієвою завдяки чіткому розподілу функцій і колегіальному підходу до судочинства. Паланковий суд, очолюваний полковником, відіграв центральну роль у забезпеченні справедливості та порядку на периферійних територіях, що сприяло зміцненню автономії та самоврядності козацької громади.

Судова система Запорізької Січі, попри неформалізованість, мала чітку ієрархію, що забезпечувала розгляд справ різної складності. Курінний суд, очолюваний курінним отаманом, діяв як суд другої інстанції, розглядаючи апеляції з палан-

кового суду. Справи між козаками різних куренів вирішували спільно їхні отамани, що гарантувало неупередженість. Вищою інстанцією був суд військового судді, який розглядав серйозні кримінальні справи, а його рішення могли оскаржуватися в суді кошового отамана – найвищій інстанції, де глава Січі виносив остаточні вирoki та мав право помилування.

Суд козацької ради, що збирався для резонансних справ за ініціативою кошового або наказного отамана, діяв як верховний суд. Рішення приймалися демократично, через голосування або традиційне підкидання шапок, із залученням усіх козаків, включаючи представників паланок. Така система поєднувала звичаєве право з демократичними принципами, забезпечуючи справедливість і порядок у козацькій громаді завдяки гнучкості, колегіальності та врахуванню інтересів усієї спільноти [7].

Таким чином, судова система Запорізької Січі поєднувала централізовані елементи, представлені судом кошового отамана, з демократичними практиками козацької ради. Це дозволяло не лише ефективно вирішувати правові конфлікти, але й підтримувати єдність і стабільність козацької республіки, враховуючи її унікальний військово-демократичний устрій.

Козацька правова система Запорізької Січі формувалася на основі глибоко вкоріненої системи цінностей, яка відображала ідеали та спосіб життя козацької громади. На Січі високо цінувалися такі якості, як мужність, молодечтво, щедрість, безкорисливість, повага до досвідчених воїнів, гостинність, простота, помірність, винахідливість, військова доблесть, чесність і байдужість до смерті, що символізувала готовність до самопожертви заради громади. Натомість засуджувалися хвастощі, лінь, пияцтво під час походів, жадібність, мінливість, злодійство та нечесність. Ці моральні принципи стали основою для формування правових норм, які регулювали життя козацької спільноти [8].

Січовий суд зосереджувався на карних і майнових злочинах, прагнучи захистити суспільний порядок і власність. Тісний зв'язок права з мораллю призводив до жорстких покарань, включно зі смертною карою за дрібні крадіжки, незалежно від заслуг обвинуваченого, що підкреслювало непохитність козацького правосуддя. Поєднання юрисдикції з цінностями створювало унікальну правову культуру, де право було самодостатнім явищем, що відображало ідентичність Січі та забезпечувало її автономію [7].

Соціальна регуляція в Запорізькій Січі ґрунтувалася на прагненні козаків до свободи від феодального гніту. Козацькі ради, як осередки прямої демократії, вирішували ключові питання та обирали старшину – кошового отамана, суддів, осавулів, писарів, які звітували перед громадою. Громада формувала звичаєве право, засноване на принципах свободи, справедливості та військової доблесті, що регулювало внутрішні й зовнішні відносини та зміцнювало самобутність козацької республіки.

У Запорізькій Січі козацька громада суворо дотримувалася неписаних правил честі, що ґрунтувалися на чесності, взаємоповазі та солідарності. Залишена річ залишалася недоторканою, що свідчило про високий рівень довіри. Нажива за рахунок товариства чи крадіжка у товариша вважалися ганебними злочинами, поступаючись лише вбивству, і каралися суворо, часто смертною карою, що підкреслювало прагнення до справедливості. Козацька честь була основою правового регулювання, забезпечуючи згуртованість громади.

Цінності козацтва сформували унікальний ідеал права, що вплинув на розвиток українського суспільства. Засноване на свободі, справедливості та військовій честі, звичаєве козацьке право регулювало відносини в Січі та за її межами, протистоячи феодальному гніту. Воно стало основою автономії та самоврядування, зміцнюючи правову культуру українських земель.

Самобутня правова система козацької доби поєднувала демократичні принципи з традиційними нормами, адаптованими до потреб козацької громади. Звичаєве козацьке право, що регулювало військову організацію, судочинство й економічні відносини, стало основою правового порядку. Воно базувалося на цінностях свободи, справедливості та солідарності, забезпечуючи стабільність і дисципліну. Значення цього права підкреслює царська грамота від 25 березня 1654 року, яка дозволяла Війську Запорізькому судитися за звичаєвим правом, сформованим у XV–XVII століттях. Це право набуло популярності серед селян, які втікали від гніту в Придніпров'я, де розвивалося козацтво, стаючи основою його правової та суспільної організації.

Звичаєве право, що склалося в середовищі Запорізької Січі, було не лише сукупністю неписаних норм, а й комплексною системою, яка регулювала ключові аспекти життя козацької спільноти. Воно охоплювало військово-адміністративну організацію, визначало принципи ведення воєн-

них дій, функціонування судових інститутів, порядок землекористування, а також укладення договорів. Крім того, звичаєве право встановлювало види злочинів і відповідні покарання, забезпечуючи внутрішню дисципліну та правопорядок у козацькому середовищі. Ці норми були настільки усталеними, що їх офіційно визнавав навіть польський уряд, який у XVI–XVII століттях мав владу над частиною українських земель.

Звичаєве козацьке право, попри свою суворість і подекуди жорсткість, відзначалося високим рівнем моральної чесності, що було однією з його ключових рис. Козацтво з великою наполегливістю захищало ці норми, побоюючись, що запровадження писаного права може обмежити їхні традиційні вольності, які були основою козацької ідентичності та автономії. Ця відданість звичаєвому праву підкреслювала прагнення козаків зберегти свою унікальну суспільну організацію, яка базувалася на свободі та самоврядуванні.

Починаючи з середини XVIII століття, правова система Запорізької Січі зазнала якісних змін. Козацька рада, виконуючи функції законодавчого органу, почала фіксувати правові норми у письмовій формі, що стало важливим кроком до їх уніфікації. Цей процес сприяв зменшенню суб'єктивного тлумачення норм і забезпечував єдині правила для всієї козацької громади. Писані норми, на відміну від усних звичаїв, унеможлилювали довільне трактування законів, що зміцнювало правопорядок і дисципліну в межах Січі.

Особливо показовим є документ 1762 року, ухвалений на козацькій раді, який засвідчував прагнення Війська Запорізького підтримувати «добрі порядки». У цьому «писменному і круговому зобов'язанні» наголошувалося на необхідності неухильно дотримуватися встановлених норм, спрямованих на боротьбу з крадіжками, забезпечення спокою на кордонах і недопущення порушень затверджених правил. Документ також передбачав покарання за непокору чи порушення, підкреслюючи, що ні старшина, ні козаки не мають права перешкоджати виконанню цих приписів. Крім того, кошевий отаман і військова старшина отримали вказівку не змінювати права та укази без вагомих причин чи серйозних порушень. Ці заходи свідчили про прагнення козацької спільноти до стабільності, правової впорядкованості та збереження внутрішньої згуртованості, що було критично важливим в умовах зовнішніх і внутрішніх викликів того часу.

Таким чином, еволюція правової системи Запорізької Січі у XVIII столітті відобразила перехід

від гнучкого звичаєвого права до більш формалізованих і письмово зафіксованих норм. Це не лише зміцнило правову основу козацького самоврядування, але й підкреслило прагнення козаків адаптуватися до нових реалій, зберігаючи при цьому свої традиційні цінності та автономію.

Висновки. Звичаєве право Запорізької Січі є яскравим прикладом ранньої стадії формування правових норм, що відображає специфіку козацького суспільства та його унікальну соціально-політичну організацію. Його характерними рисами були: широке застосування смертної кари як засобу підтримання дисципліни; переважання суворох тілесних покарань; корпоративний характер норм, що відображали інтереси козацької спільноти; домінування публічного права, спрямованого на регулювання суспільних відносин; переважно усна форма фіксації норм, що забезпечувала гнучкість, але водночас зберігала консерватизм; а також обрядовість, що підкреслювала тісний зв'язок правових норм із традиціями та менталітетом козаків. Ці особливості свідчать про адаптацію правової системи до умов життя козацької спільноти, яка перебувала в постійній готовності до захисту кордонів і внутрішньої стабільності.

Правовий порядок Запорізької Січі базувався на міцному фундаменті звичаєвого права, високій правовій свідомості козацьких верств, а також ефективній системі управління та судочинства. Ці інституції гармонійно поєднувалися зі способом життя козаків, який був підпорядкований завданням оборони й охорони українських земель. Звичаєве право не лише забезпечувало внутрішню згуртованість і дисципліну, але й відображало глибокі ментальні та культурні особливості українського козацтва, що формувалися в умовах боротьби за автономію та самобутність.

Подальше вивчення правового порядку Запорізької Січі має значний потенціал для сучасних досліджень. Воно дозволяє не лише розкрити інституційні основи козацької правової системи, але й глибше зрозуміти її зв'язок із ментальними характеристиками українства та його правовими традиціями. Такий аналіз відкриває можливість для використання історичного досвіду в розробці сучасних правових технологій, спрямованих на розвиток правового життя України. Дослідження звичаєвого права Запорізької Січі сприяє не лише збереженню історичної пам'яті, але й формуванню підґрунтя для вдосконалення національної правової культури в контексті сучасних викликів.

Список літератури:

1. Атаманова Н.В. Забезпечення правового порядку в Україні інституціями Запорізького козацтва. *Актуальні проблеми держави і права* : зб. наук. праць. 2011. Вип. 58. С. 131–135.
2. Івановська О.П. Звичаєве право в Україні. Етнотворчий аспект. Київ, 2002. 264 с.
3. Євтушенко О.Н., Ємельянов В.М. Політико-правові засади управління Запорізької Січі. *Наукові праці: науково-методичний журнал*. 2006. Вип. 41. Т. 54. С. 117–121.
4. Атаманова Н.В. Правовий порядок Запорізької Січі: ціннісно-нормативний аспект. *Науковий вісник*. 2011. Вип. 1. С. 15–18.
5. Крушинський В.Ю. Левенець Ю.А. Історія України (події, факти, дати). Київ, 1993. 349 с.
6. Історія держави і права України / за ред. В.Я. Тація, А.Й. Рогожина, В.Д. Гончаренка. Київ, 2003. 648 с.
7. Лях С.Р. Козацтво. *Українське козацтво*: Мала енциклопедія / Кер. авт. кол. Ф.Г. Турченко. Київ, 2006. С. 250–253.
8. Маленко Л.М. Реєстрові козаки *Українське козацтво*: Мала енциклопедія / Кер. авт. кол. Ф.Г. Турченко. Київ, 2006. С. 500–501.

Zaitsev O. M. LEGAL SYSTEM AND ORDER OF THE ZAPORIZH SITCH AS A UNIQUE PHENOMENON OF UKRAINIAN HISTORY

For a long time, the history of Ukrainian statehood before Ukraine's incorporation into the Russian Empire was silenced, driven by the national policies of Tsarist Russia and Bolshevik authorities. Russian nationalists and internationalists sought to portray Ukraine as a country without a historical past, denying its statehood traditions. However, preserved sources undeniably testify to the existence of a distinct Ukrainian statehood, particularly in the unique phenomenon of the Zaporizhian Sich. It was not a chaotic gathering of «soldiers of fortune» but a fully-fledged community with developed state institutions: executive and judicial authorities, an army, legal norms, and its own symbols a flag and an anthem. This article is dedicated to exploring the Zaporizhian Sich as a unique phenomenon in Ukrainian history, distinguished by its distinctive legal system and order, formed under conditions of the autonomous existence of the Cossack community. The article examines the features of the Sich's military-political structure, which, in the 14th–18th centuries, combined principles of direct democracy, customary law, and strict military discipline, creating an original model of self-governance distinct from contemporary European and neighboring state systems.

The proclamation of Ukraine's independence revitalized the study of domestic historical-legal scholarship, which began to recover after a prolonged crisis. In the process of establishing state-legal institutions, interest in studying lawmaking on Ukrainian lands, particularly customary law, which played a key role in the 14th–18th centuries, has grown. This law evolved through the development of economic and social relations, relying on established behavioral norms that met the needs of the time.

The study of Ukraine's legal heritage gains particular significance in the context of contemporary state-building. It not only allows for a deeper understanding of the historical experience of legal order but also helps identify its impact on the modern legal sphere, offering ways to utilize traditional institutions for the development of the legal life of sovereign Ukraine.

Key words: customary law, Zaporizhian Sich, system, kosh ataman, Cossack council, judge.